

ניסוך המים

כמי עדן

סוכה ד, ט

נסוך המים ביצד, צלוחית של
 זהב מחזקת שלשת לגים הנה
 ממלא מן השלוח.
 הגיעו לשער המים, תקעו והרעו
 ותקעו.
 עלה בכבש ופנה לשמאלו,
 שני ספלים של כסף היו שם.
 רבי יהודה אומר, של סיד היו,
 אלא שהיו משחרין פניהם מפני
 היין.
 ומנקבין במין שני תטמין דקין,
 אחד מעבה ואחד דק, כדי שיהיו
 שניהם בלין בבת אחת:

מתוך התבוננות בהקבלות שבין ניסוך המים לסיפור הבריאה אפשר להציע שפעולת ניסוך המים על המזבח היא שחזור של סיפור בריאת העולם לפי פרק ב בבראשית. ניסוך המים הוא למעשה הורדת גשם מיניאטורית על המזבח המייצג את האדמה. בפסוקי הבריאה אנו קוראים:

ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה: וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה: וישע ה' אלהים גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר: ויצמח ה' אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע: ונתהר יצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפדד והיה לארבעה ראשים.

בראשית ב, ו-י

ואד יעלה מן הארץ...

שתי פעולות עיקריות נעשות בטקס ניסוך המים – שאיבת המים מן השילוח וניסוכם על המזבח.

הכוהנים מעלים את המים מן הארץ, מתוך מעיין השילוח שמקורו במי התהום, כמו המים באד שמקורם באדמה, "ואד יעלה מן הארץ". מי השילוח עצמם רוויים קשר למי בראשית.¹

...והשקה את כל פני האדמה

הפעולה השנייה של הטקס היא ניסוך המים על גבי המזבח. רפאל פטאי מציע שהמזבח מייצג בטקס את האדמה הצמאה למים.² חיזוק לדימוי של פטאי אפשר למצוא בדברי הכתוב על המזבח עצמו: "מזבח אדמה תעשה לי" (שמות כ, כ), המתפרש בחז"ל כחיוב לעשותו מחובר לאדמה או מלא באדמה.³ מלוא משמעותה של ההצעה שהמזבח מייצג את הארץ אנו מוצאים בתפיסה הרואה במזבח מיקרוקוסמוס של הארץ, תפיסה הרמוזה בכתובים.⁴ יתר על כן, על פי מקורות חז"ל המזבח עומד במקום שירד בו הגשם הראשון על הארץ, שהרי בריאת האדם הייתה במקום המזבח:

"מן האדמה" (בראשית ב, ז) ר' ברכיה ור' חלבו בשם ר' שמואל הזקן ממקום כפרתו נברא היך מה דאת אמר "מזבח אדמה תעשה לי" (שמות כ, כ) אמר הקב"ה הריני בורא ממקום כפרתו והלווי יעמוד.

בראשית רבה, פרשה יד

ומקום זה הוא המקום שירד בו האד על האדמה, כפי שנראה מן המקור הבא:

אמר ר' יוסי בן קצרתה כאישה הזו שהיא משקשקת עיסתה במים ומגבהת חלתה מבינתיים כך בתחילה ואיד יעלה מן הארץ ואחר כך וייצר ה' אלוהים את האדם עפר מן האדמה.

בראשית רבה, פרשה יד

לפי המדרש האדם נברא אגב שימוש באד. נמצאנו למדים שמקום ירידת המים מן האד בעת הבריאה הוא מקום המזבח. בטקס ניסוך המים באה יציקת המים על מזבח האדמה תחת האד המקורי. דיון על זמן ירידת הגשם הראשון נמצא בדברי ר' אליעזר, ולפיו גם זמנו של הטקס כזמנו המקורי של האד:

תניא, רבי אליעזר אומר, מנין שבתשרי נברא העולם שנאמר "ויאמר אלוהים תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע עץ פרי" (בראשית א, יא). איזהו חדש שהארץ מוציאה דשאים ואילן מלא פירות הוי אומר זה תשרי, ואותו הפרק זמן רביעה היתה, וירדו גשמים וצימחו, שנאמר "ואד יעלה מן הארץ".

בבלי, ראש השנה יא ע"א

לדעת ר' אליעזר עליית האד וירידת הגשם הן אירוע המשוחזר בכל שנה באותה עונה שהמטיר האד המקורי גשם על הארץ. מכאן הוא למד שהעולם נברא בתשרי. הדגש בדבריו הוא על חודש תשרי ולא על תאריך מסוים בו, ואכן תקופת הגשם מתחילה בסוכות.

וַיִּצְרֶה ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָן מִן הָאֲדָמָה וַיַּפַּח בְּאָפָיו נְשֵׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה:

בראשית ב, ז

בתיאור של בריאת האדם שבפסוקים האלה אפשר להבחין בשני יסודות: הראשון – עפר מן האדמה; השני – נשמת חיים שהקב"ה נופח באפיו. היסוד השלישי עולה מן המדרשים המדגישים את חשיבות המים, אותו ה"אד" העולה מן האדמה בתהליך בריאת האדם. לשלושת היסודות שבבריאת האדם – אדמה, מים ונשמת חיים – ישנן מקבילות בטקס של ניסוך המים.

אדמה: על הזיקה שבין המזבח לאדמה דובר לעיל, וראינו שמשם נלקח במקור העפר לשם בריאת האדם.

מים: כפי שראינו, מהלך ניסוך המים משחזר את הגשם הראשון בשנה שנברא בה העולם, ואת אותו האד שהוא גם מקור המים בתהליך בריאת האדם.

נשמה: בפסוקים מירמיהו משמש הביטוי מים חיים מטפורה לקב"ה. "אתי עזבו מקור מים חיים" (ירמיהו ב, יג). "כי עזבו מקור מים חיים את ה'" (ירמיהו יז, יג). הביטוי "מים חיים" דומה ל"נשמת חיים" בפסוק "ויפח באפיו נשמת חיים". הבאת מים חיים ממי השילוח אל המזבח מכניסה בו יסוד רוחני. יש לציין את הלשון שנוקטת המשנה בתיאור הספלים שניסכו בהם את המים: "ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין" (סוכה ד, ט). המזכיר את "ויפח באפיו נשמת חיים" בבריאת האדם. בדומה לנשמה, המים הם יסוד החיים שבאדם.

וַיִּצְמַח ה' אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נֹחַד לְמַרְאֵה וטוֹב לְמַאֲכָל...⁵

אחת ממצוות חג הסוכות המתוארת במשנה סוכה פרק ד היא "ערבה למזבח". במהלך הטקס היו זוקפים ערבות בצדי המזבח ומקיפים אותו. פטאי ממשיך את המבנה הרעיוני⁶ שהמזבח בטקס מסמל את האדמה, ואילו הערבות את עולם הצומח המצפה לגשם.

לדעתי, נוכחות הטבע מסמלת בטקס לא רק את הציפייה לגשם אלא גם את פירות הגשם. ההוכחה לכך היא שטקס הערבה למזבח התקיים אחרי ניסוך המים. ישנן עדויות שלא רק ערבות היו חלק מן הטקס אלא שהנוכחים היו אווזים בידיהם את כל ארבעת המינים שעה שהקיפו את המזבח. במקורות חז"ל יש דעה המקשרת בין ארבעת המינים לערבה ולמזבח, ולפיה המקיפים את המזבח היו אווזים את ארבעת המינים בידיהם: "בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ואותו היום שבע פעמים... אתמר רבי אלעזר אומר בלולב" (בבלי, סוכה מג ע"ב).⁷ ישנן עדויות קדומות יותר לדבר. ספר יובלות מתאר טקס דומה שערך אברהם, שהקיף את המזבח עם ארבעת המינים.⁸ הימצאותם של ארבעת המינים בטקס

הערבה למזבח רמוזה במשנה עצמה, אף שאינה נזכרת במפורש. לאחר התיאור של חיבוט החריות [= ענפים] נאמר: "מיד התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן" (סוכה ד, ז). סיום הטקס של ערבה למזבח מציין גם את סוף זמן מצוות ארבעת המינים. בהמשך ניסוך המים מסופר "שפעם אחת ניסך אחד על גבי רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהן" (שם ד, ט). בטקס המשחזר את פעולת האד יש אפוא ייצוג מגוון ועשיר של הצומח בטבע. ארבעת המינים הם סמל לעולם המתחדש בשל זיקתם לצמיחה בבריאה, המופיעה כבר במקורות תנאיים. בהמשך נראה מקורות מן הספרא ומקורות מדרשיים אחרים שבהם האתרוג מזוהה עם עצי גן העדן, ועץ הדעת כפרט. בספרא למשל נאמר "פרי עץ. את שטעם עץ דומה לפרי, זה אתרוג" (אמור טז, ד), בדומה לעץ הדעת (בראשית רבה, פרשה טו). נשיאת ארבעת המינים היא למעשה שחזור של מצבו המתוקן של הטבע כפי שהיה בתחילת העולם. בכך משתלבים המינים במוטיב הכללי של שחזור הבריאה, המתבטא בניסוך המים.

"ונהר יצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים"

נמצאנו למדים על תהליך הדרגתי של השפעת החיים, המצביע על תנועה הדרגתית של התפשטות. כל שנה תהליך זה חוזר על עצמו, במקביל לבריאת העולם. בכל שנה העולם נולד מחדש בתקופת הגשמים. התהליך מתחיל ממרכזו של העולם, ממקום המזבח, ושם משחזרים את האד העולה מן הארץ ויורד על פני האדמה. מן המזבח נמשך השפע מאת השם לכל העולם. התהליך הזה דומה ליציאה ההדרגתית של המים אל העולם. בתחילה ירד הגשם בגן העדן, מעדן יצא נהר שנפרד בסופו לארבעה ראשים והביא את המים לעולם כולו.⁹ הדרגתיות התהליך היא אחד המאפיינים בנבואת אחרית הימים של יחזקאל, שמתאר את העוצמה של זרימת המים מתגברת והולכת. בתחילה – "מי אפסים" (יחזקאל מז, ג), ולבסוף – "נחל אשר לא יעבר" (שם, ה).

המשנה בראש השנה משקפת את תפיסת המשמעות הקוסמית של חג הסוכות: "בארבעה פרקים העולם נידון... ובחג נידונין על המים" (ראש השנה א, ב); העולם כולו עומד לדין על מימיו בעת החג, וראינו לעיל מקורות הרואים בניסוך המים מעשה המביא את מי הגשמים. אף על פי שלא מצאנו אמירה מפורשת בחז"ל שניסוך המים על המזבח הוא שחזור של תהליך הבריאה, הצעה זו עולה במפורש ממקורות חז"ל שלפיהם המים הבאים על העולם כגמול על ניסוך המים הם כנגד לידת העולם ובריאתו מחדש. בכלל, הגשמים בספרות חז"ל בעלי משמעות קוסמית. כפי שראינו לעיל בשם ר' אליעזר, הגשם חוזר בכל שנה בתקופה

שבה ירד הגשם הראשון. הגשם, המפריח את השממה, הוא שחזור של פעולת הגשם הראשון, בריאת הטבע מחדש.

רעיון זה בא לידי ביטוי ביתר שאת במסכת תענית: "אמר רבי חמא בר חנינא גדול יום הגשמים כיום שנבראו שמים וארץ..." (בבלי, תענית ז ע"ב) ו"ללמדך שגדול יום הגשמים כיום שנבראו בו שמים וארץ" (שם ט ע"ב). גם מההשוואות שבין ירידת גשמים לתחיית המתים עולה הרעיון הזה: "אמר רב אבהו גדול יום הגשמים מתחיית המתים..." (בבלי, תענית ז ע"א), "כשם שתחיית המתים חיים לעולם כך ירידת גשמים חיים לעולם" (ירושלמי, תענית א, א [סג ע"ג]). גשם ותחיית המתים כרוכים יחדיו בדברי רבי יוחנן: "ג' מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח ואלו הן מפתח של גשמים מפתח של חיה ומפתח של תחיית המתים" (בבלי, תענית ב ע"א). כאן, נוסף על תחיית המתים ועל הגשם יש "חיה". כל ג' המפתחות קשורים זה בזה. חיה, לידתו המקורית של האדם, מקבילה לתחייתו לאחר המוות. בהמשך אותו הפרק שוב מושווה הגשם ללידה:

בשעה שהשמים נעצרים מלהוריד מטר דומה לאישה שמחבלת ואינה יולדת. והיינו דאמר ריש לקיש משום בר קפרא נאמרה עצירה בגשמים ונאמרה עצירה באישה... נאמר לידה באישה ונאמר לידה בגשמים... נאמר פקידה באישה, ונאמר פקידה בגשמים.

בבלי, תענית ח ע"א – ע"ב

תחיית האדם, המיקרוקוסמוס, היא שחזור של הלידה, והיא מקבילה לגשם, המשחזר את בריאת העולם, המקרוקוסמוס. הורדת גשמים לעולם נקבעת בחג הסוכות ומשמעותה לא רק מתן פרנסה לאדם הפרטי או לציבור אלא גם חידוש הבריאה כולה.¹⁰

בזמן המקורי של ירידת האד על האדמה אנו מקיימים טקס המשחזר את בואו של הגשם הראשון בבריאת העולם:

[א] המים נשאבים מן הארץ.

[ב] יוצקים את המים על המזבח, המקביל לאדמה.

[ג] מופיע מגוון עשיר של הצומח מן הטבע.

[ד] ניסוך המים מביא בעקבותיו את הגשם, המפרה את העולם כולו.

לכל אחד מארבעת היסודות הללו משמעות מיתית. המים הם מי השילוח, מי בראשית. המזבח הוא מקומו של האד המקורי, מיקרוקוסמוס המייצג את האדמה. הצמחים המופיעים קשורים לעצי גן העדן ולצומח בבריאה. המים היוצאים אחר כך גורמים לבריאת העולם מחדש, בדומה לנהרות היוצאים מגן עדן.

יש הבדל יסודי בין בריאת העולם המקורית על ידי האד בגן עדן לבין הבריאה המחודשת על ידי ניסוך המים. הבריאה הראשונה נבראה כולה בידי הקב"ה, ואילו הבריאה המחודשת נעשית בשיתוף – האדם והקב"ה גם יחד.¹¹

תיאורי בניין המשכן והמקדש במקרא¹² ובמדרשי חז"ל¹³ זרועים בהקבלות רבות לסיפור הבריאה. בתלמוד הבבלי הודגש השימוש של האדם בכוחות הבריאה כדי לבנות את המשכן:

אמר רב יהודה אמר רב: יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ. כתיב הכא 'ימלא אתו רוח אלוהים בחכמה ובתבונה ובדעת' (שמות לה), וכתיב התם 'ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה' (משלי ג) וכתיב 'בדעתו תהומות נבקעו' (משלי ג).

בבלי, ברכות נה ע"א

מניתוח הטקס של ניסוך המים עולה שהמקדש ממשיך להיות מרכז לפעילות קוסמולוגית של האדם גם אחרי סיום בנייתו.

הגישה הרואה במועד חג הסוכות את זמן בריאת העולם משקפת את התפיסה שבכל שנה הזמן נולד מחדש. מוטיב מרכזי בספר יצירה הוא שיש לחלק את ההוויה לשלושה ממדים: עולם, שנה ונפש.¹⁴ שלושת הממדים מקבילים זה לזה,¹⁵ ומכאן שממד הזמן המקביל לעולם אינו מכלול הזמן אלא יחידת הזמן של שנה דווקא, ושכל תחילת שנה היא תחילת העולם, היינו זמן בריאת העולם, וכל סוף שנה הוא סוף העולם, היינו זמן אחרית הימים.

¹ ראה תוספתא, תענית ה, ח: תוספתא, פרה ט, ב.

² פטאי, אדם ואדמה, ב, עמ' 154.

³ מכילתא דר' ישמעאל, יתרו, מס' דבחדש יתרו, פרשה יא, ד"ה מזבח אדמה.

⁴ ההקבלה בין המזבח לארץ רמוזה בפסוק: "...ולארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו: ולא תטמא את הארץ אשר אתם ישבים בה אשר אני שכן בתוכה כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל" (במדבר לה, לד-לה). בפסוק מופיעים המוטיבים של טומאה, כפרה, דם ונוכחות השכינה. כל אלו הם מאפיינים של המזבח המיוחסים לארץ, דהיינו הארץ המתוארת בכתוב היא כעין מזבח גדול.

⁵ בראשית ב, ט.

⁶ פטאי, אדם ואדמה, ב, עמ' 169. אדם ומקדש, עמ' 34, 116.

⁷ לדעת רב שמואל בר נתן שם ההקפות נעשו בערבה.

⁸ ספר יובלות טז, לא.

⁹ ראה בבלי, תענית י ע"א.

¹⁰ החשיבות הדתית של הגשמים מומחשת על ידי המאמר הבא: "אמר רב יהודה גדול יום הגשמים כיום שניתנה בו תורה... רבא אמר יותר מיום שניתנה בו תורה..." (בבלי, תענית ז ע"א). נתינת התורה היא אירוע דתי רוחני, ומן ההשוואה של ירידת גשמים למתן תורה משמע שגם לגשמים יש ממד דתי ורוחני.

¹¹ ראה את דברי הבית יעקב שעמד על שותפות זו:

ענין שמחת בית השואבה שנקראת על שם השאיבה ולא על שם הניסוך שהוא עיקר המצווה. דהג הסוכות הוא נגד יעקב אבינו עליו השלום עמודא דאמצעותא (תיקוני זוהר תקונא תליסר) שמחבר ומאחד עבודת האדם עם רצון השי"ת. ולכן כל העבודות והטהרה הוא שהאדם מבטל את עצמו נגד השי"ת. ולכן טהרה היא במקווה שהאדם נעלם לגמרי וכשיוצא הוא ככריה חדשה... כמו בראשית שנקו המים ונראתה היבשה. ולכן שלשה לוגין מים שאובין פוסלים את המקוה (מקוואות ב, ד) מפני שהיא פחות שבנסכים שמורה על פעולת האדם ועבודתו... בחג הזה העבודה להכניס פעולת האדם לעולם העליון לכן מנסכים מים שאובים ולזה נקראת שמחת בית השואבה ולא על שם הניסוך. בית יעקב, עמ' סט (הדגשות שלי, י"ג)

¹² רשימת הוכחות נמצאת בברויאר, פרקי מועדות, עמ' 33.

¹³ ראה תנחומא פקודי ב'. מוטיב זה משתלב עם מה שראינו לעיל, על המקדש הנתפס כשחזור של גן העדן, שלעולם מים נובעים ממנו.

¹⁴ ראה ספר יצירה ג, ג.

¹⁵ מפרק ג משנה ג עד סוף הספר. העולם מורכב מאש, מים ואוויר (אש בשמים, מים בארץ ואוויר ביניהם; ג, ג), כמו כן השנה (חום בקיץ, קור בחורף, רוויה ביניהם; ג, ד). לעולם שבעה כוכבים (ד, ג-ד), לשנה שבעה ימים (ד, ג). לעולם שנים עשר גבולי אלכסונן (ה, א), לשנה שנים עשר חודשים (ה, ב).